

УДК 94 (477.8): 323.12/13

ДИСИДЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОПАНАСА ЗАЛИВАХИ (1960–1970-ті рр.)

Богдан ПАСКА*Державний вищий навчальний заклад**“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”,**кафедра історії України і методики викладання історії,**Навчально-науковий інститут історії, етнології і археології Карпат**вул. Шевченка, 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна**e-mail: paskabogdan@i.ua**DOI: 10.15330/gal.33.149-158**ORCID: orcid.org/0000-0002-5452-5254*

Предметом статті є основні віхи, напрями і етапи участі художника Опанаса Івановича Заливахи в українському національному русі 1960–1970-х рр. Основу джерельної бази дослідження становлять документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) у м. Київ, матеріали самвидаву, спогади самого О. Заливахи та його сучасників. Методологічною основою дослідження є концепція Я. Секо про співіснування в українському русі спротиву 1950–80-х рр. двох парадигм – національно-визвольної (підпільні організації) та націоналізаційної (легальна діяльність інтелігенції із середовища “шістдесятників”). Автор статті приходить до висновку, що художник О. Заливаха з початку 1960-х до першої половини 1970-х був активним учасником середовища шістдесятницького правозахисту в рамках націоналізаційної парадигми українського національного руху. У першій половині 1960-х рр. основними формами його дисидентської діяльності були поширення самвидаву і тамвидаву, критика політики радянської влади у національному питанні, виготовлення української національної символіки. Арешт та судова розправа над О. Заливахою не змогли зупинити його дисидентської діяльності та не змінили опозиційних щодо офіційної політики радянського режиму переконань. У мордовських колоніях художник брав участь в українських культурних заходах, налагоджував канали передачі документів і матеріалів із колонії на волю, написав заяву протесту на адресу Голови Верховного Суду УРСР. Після виходу на волю найбільш помітною дисидентською акцією художника була його участь у кампанії захисту засудженого історика В. Мороза. В подальшому О. Заливаха, незважаючи на те, що був взятий КДБ у розробку як об’єкт справи “Блок”, під тиском режиму практично повністю припинив активність у руслі руху спротиву радянському режиму.

Ключові слова: *Опанас Заливаха, український дисидентський рух, шістдесятницький правозахист, самвидав, радянський режим, Мордовські колонії.*

Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) – видатний український художник, шістдесятник, член київського Клубу творчої молоді. Предметом статті є основні віхи, напрями і етапи участі О. Заливахи в українському національному русі у 1960–70-х рр. Ця проблема ще не знайшла комплексного дослідження у вітчизняній історіографії. Окремі її складові висвітлені у працях вчених Георгія Касьянова¹, Анатолія Русначенка², Юрія Данилюка та Олега Бажана³, Бориса Захарова⁴, Ярослава Секо⁵. Основу джерельної бази становлять документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) у м. Київ, матеріали самвидаву, спогади самого О. Заливахи та його сучасників. Методологічною основою дослідження є концепція

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

³ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

⁴ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.

⁵ Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* 2015. Вип. 2. Ч. 4. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Areshty_1965_r_v_URSR_iak_zasib_borotby_komunistychnoi_partii_z_inakodumstvom (дата звернення: 12.01.2020).

Я. Секо про співіснування в українському русі спротиву 1950–80-х рр. двох парадигм – національно-визвольної (підпільні організації) та націоналізаційної (легальна діяльність інтелігенції із середовища “шістдесятників”). У рамках націоналізаційної парадигми вченим виокремлено дві форми – ревізіонізм і правозахист, у межах останнього – два етапи: шістдесятницький (1960-ті – поч. 1970-х рр.) і гельсінський (1976–1988 рр.)⁶.

Опанас Заливаха народився 26 листопада 1925 р. у с. Гусинка (нині Куп’янського р-ну Харківської обл.). Під час Голодомору 1932–1933 рр. його родина змушена була переїхати на Далекий Схід Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Навчався в м. Іркутськ, у середній художній школі м. Ленінград (під час Другої світової війни її евакуйовано у м. Самарканд). З 1946 р. навчався у Інституті живопису, скульптури та архітектури імені І. Рєпіна в Ленінграді, проте відмовився вступати до комсомолу і був відрахований на другому курсі за “негідну поведінку радянського студента”. Згодом працював на будівництві, закінчив художньо-педагогічне училище та отримав роботу в художньому фонді м. Калінінград. Тільки після смерті диктатора СРСР Йосипа Сталіна, у 1955 р. був поновлений в ленінградському Інституті імені І. Рєпіна, який закінчив 1960 р.⁷

Під час перебування на практиці в 1957 р. у м. Косів (нині Івано-Франківської обл.) ближче познайомився із українською мовою та етнографічними особливостями українського народу. Поїздка зумовила докорінні зміни у його світогляді в сторону “навернення до українства”. Пізніше художник так згадував ці події: “Я вперше побачив гуцульське українське життя. Тоді ще дехто носив постолі, деякі жінки курили люльку... Я задивлявся на тих людей, думав: ти дивися, скільки я втратив! Я відірваний був, як той листок”⁸. Саме тому після короткочасної роботи в художньому фонді м. Тюмень О. Заливаха у грудні 1961 р. остаточно переїхав до України та поселився в м. Станіслав (із 1962 р. – Івано-Франківськ). Невдовзі митець вступив до Івано-Франківського обласного товариства художників, а у травні 1962 р. відбулася його персональна виставка, невдовзі закрита органами влади за те, що “в представлених роботах немає світлих оптимістичних героїв будівництва світлого майбутнього”⁹.

Саме після переїзду О. Заливахи до Івано-Франківська розпочинається його участь в українському національному русі. Її можна чітко поділити на три етапи:

- 1) 1962–1965 рр. – початок дисидентської діяльності та участь у поширенні самвидаву;
- 2) 1966–1970 рр. – антирежимна діяльність в умовах ув’язнення;
- 3) 1970-ті рр. – поступове зменшення громадської активності під тиском радянських репресивних органів.

Починаючи із 1962 р. О. Заливаха налагоджує контакти із культурною інтелігенцією м. Київ, зосередженою навколо шістдесятницького осередку “Клуб творчої молоді”. Митець знайомиться із літературними критиками Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Євгеном Сверстюком, художниками Аллою Горською, Людмилою Семікіною, Галиною Севрук, журналістом Вячеславом Чорноволом, студентом-медиком Ярославом Гевричем та ін. Особливо близькі стосунки у О. Заливахи склалися із А. Горською та І. Світличним, якого він називав “ідейним батьком і вождем Руху національного відродження на Україні”. Серед контактів художника із львівського шістдесятницького середовища варто виділити мистецтвознавця Богдана Гориня¹⁰.

⁶ Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 15. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Kontseptualni_problemy_rozvytku_ukrainskoho_natsionalnoho_rukhu_v_seredyini_1950-kh_seredyini_1980-kh (дата звернення: 12.01.2020).

⁷ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. Київ : Смолоскип, 2010. С. 239–240.

⁸ Інтерв’ю із Заливахою Опанасом Івановичем, 1925 р. н., записане у м. Київ 20.09.1999. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121197713> (дата звернення: 12.01.2020).

⁹ Там само.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16 : Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР. Оп. 3. Спр. 952 : Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на

Основним напрямом дисидентської діяльності О. Заливахи у першій половині 1960-х рр. було поширення в Івано-Франківську самвидавної і тамвидавної літератури. Художник отримував нелегальні матеріали із Києва та Львова, розмножував їх фотоспособом та розповсюджував серед свого найближчого оточення. Зокрема, у квітні 1965 р. від київського літератора Павла Мовчана він отримав видану за кордоном книжку “Вибір статей з “Інформаційного бюлетеня” УГВР”, у якій були викладені програма і заклики українського еміграційного політичного центру Закордонне представництво Української головної визвольної ради (ЗП УГВР). Згодом перефотографував її, зробив фотокопії та передав до львівського осередку поширення самвидаву¹¹. Від А. Горської влітку 1965 р. О. Заливаха отримав фотокопію книги Івана Кошелівця “Сучасна література в УРСР” (1964 р., Мюнхен)¹². У той же період із Києва до Івано-Франківська він привіз статтю українського еміграційного публіциста Романа Рахманного “Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди”, а також самвидавний документ “12 питань для тих, хто вивчає суспільствознавство”, пронизаний критикою радянської дійсності¹³. У 1965 р. було налагоджено канал обміну самвидавом між О. Заливахою та Б. Горинем через завідувачку відділом Львівського історичного музею Г. Недашківську. Саме вона ознайомила художника з одним із найбільш поширених на той час самвидавних документів “З приводу процесу над Погружальським” (авторства І. Світличного та Є. Сверстюка)¹⁴. Крім того, О. Заливаха у лютому 1965 р. власноручно написав есе “Як розмовляють в Києві”¹⁵, очевидно, спрямоване на захист української мови.

До найближчого оточення О. Заливахи, в середовищі якого він розповсюджував вказані нелегальні матеріали, належали його колеги-художники Василь Турецький, Олександр Коровай та Михайло Фіголь, вчитель школи с. Надіїв Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Б. Шляхтич, жителі Івано-Франківська І. Затишний та М. Кухтяк¹⁶. У 1965 р. Опанас Заливаха зумів налагодити певні контакти з істориком Валентином Морозом¹⁷, який із вересня 1964 р. проживав у Івано-Франківську та працював у місцевому педагогічному інституті. Останній також належав до середовища шістдесятників, поширював самвидав та протягом короткого часу зумів сформувати неформальний дисидентський гурток викладачів¹⁸. До цього гуртка належав близький знайомий О. Заливахи М. Фіголь, проте налагодити повноцінний обмін самвидавною літературою між двома івано-франківськими шістдесятницькими осередками так і не вдалося.

Крім поширення самвидаву, О. Заливаха протягом 1963–1965 рр. у розмовах із художниками В. Турецьким, М. Фіголем, Петром Сопільником, Іваном Лободою критикував політику радянської влади в національному питанні, схвалював діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), позитивно оцінював боротьбу українського національного підпілля під час Другої світової війни та в повоєнні роки, говорив, “... що вони доказали всьому світові про існування української нації”¹⁹. Також художник цікавився українськими піснями, займався їх збором та записом на магнітофонну стрічку²⁰. Про

місяцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій (ТОУК) тощо (а/с “Блок”). Арк. 169.

¹¹ Там само. Арк. 174.

¹² Там само. Арк. 175.

¹³ Там само. Арк. 177.

¹⁴ Там само. Арк. 177.

¹⁵ Там само. Арк. 179.

¹⁶ Там само. Арк. 177–179.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 6 : Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Оп. 1. Спр. 75128-фп : Кримінальна справа № 44 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича та Іващенко Дмитра Полікарповича по ч. 1 ст. 62 та с. 64 КК УРСР в 8 томах. Т. 1. Арк. 66–68.

¹⁸ Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. С. 55.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 952. Арк. 178.

²⁰ Там само.

високий рівень національної свідомості О. Заливахи свідчить той факт, що він у липні 1965 р. виготовив із фанери значок українського герба Тризуб, який передав із весільним подарунком М. Кухтяк²¹.

Діяльність О. Заливахи в руслі руху спротиву радянському режиму не залишилася поза увагою Комітету державної безпеки Української Радянської Соціалістичної Республіки (КДБ УРСР). У жовтні 1964 р. він був підданий профілактиці через “поширення серед оточення націоналістичної літератури та ідейно шкідливих документів”. У квітні наступного року художника було вдруге профілактовано “за участі трудового колективу”²². Зрештою, 28 серпня 1965 р. в ході так званої “першої хвилі” арештів українських дисидентів працівники КДБ затримали О. Заливаху та В. Турецького у м. Івано-Франківськ. Під час обшуку на квартирі О. Заливахи вилучено дві фотоплівки із бюлетенями ЗП УГВР, а в помешканнях його найближчого оточення – інші тамвидавні та самвидавні документи. Зважаючи на досить лояльну щодо слідства позицію В. Турецького, його вже через кілька днів було відпущено на волю. У той же час О. Заливаху, який під час допитів вів себе більш принципово, було піддано арешту та висунуто звинувачення в “антирадянській агітації та пропаганді” за ч. І ст. 62²³ КК УРСР.

Слідство у справі О. Заливахи, яким керував співробітник Івано-Франківського управління КДБ П. Баранов, тривало до лютого 1966 р. Під час допитів художник, перебуваючи під психологічним і моральним тиском, змушений був визнати, що “...своїми діями... наніс шкоду Радянській державі... намагався посіяти зневіру в радянський державний і суспільний устрій”²⁴. У березні 1965 р. у Івано-Франківську відбувся закритий судовий процес над О. Заливахою. У його ході художник “визнав свою провину” по всіх епізодах обвинувачення (стосувалися переважно поширення “антирадянської” літератури). Крім того, судячи з тексту вироку, покази проти підсудного дали свідки В. Турецький, О. Коровай, Г. Недашківська, І. Драгомирова, М. Кухтяк, І. Затишний, Б. Шляхтич. Зрештою, О. Заливаху було засуджено до позбавлення волі у виправних колоніях суворого режиму строком на 5 років²⁵. Розглянувши касаційну скаргу художника 21 квітня 1966 р., Верховний Суд УРСР підстав для пом’якшення вироку не знайшов²⁶.

Протягом травня–липня 1966 р. відбулося етапування О. Заливахи до Мордовських виправно-трудова колоній (ВТК). Із Львова і до самої Мордовії художника перевозили в одному вагоні з іншим засудженим дисидентом – істориком В. Морозом²⁷. Термін свого покарання О. Заливаха відбував у колонії № 11 (385-II) у с. Явас Мордовської Автономії Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР), яка відносилася до Дубравного управління ВТК. Тут він працював вантажником та кочегаром. Перебування у складних умовах ув’язнення не зламало художника, який продовжив антирежимну діяльність. За доповідною запискою КДБ від 28 грудня 1966 р., незважаючи на здійснювану спецслужбами роботу щодо “ідеологічного

²¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 952. Арк. 178.

²² Там само. Оп. 3. Спр. 944 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо (а/с “Блок”). Арк. 184.

²³ Там само. Спр. 952. Арк. 179–180.

²⁴ Там само. Спр. 946 : Документи (повідомлення) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю адептів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни тощо (а/с “Блок”). Арк. 316.

²⁵ Там само. Спр. 952. Арк. 180.

²⁶ Там само. Арк. 166.

²⁷ Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства... С. 78.

перевиховання” засуджених, О. Заливаха не змінив своїх “антирадянських” переконань²⁸. Протягом усього періоду ув’язнення він підтримував контакти через листування із представниками київського дисидентського середовища А. Горською, Іваном та Надією Світличними; отримував бандеролі із книгами від І. Світличного та В. Чорновола²⁹. Щоправда, інколи листи не пропускала табірна цензура.

Вже на початку 1967 р. художник зблизився з іншими представниками української інтелігенції, репресованими протягом “першої хвилі арештів” – Михайлом Масютком, Михайлом та Богданом Горинями, В. Морозом, Я. Гевричем, Михайлом Озерним³⁰. Також він зав’язав знайомства із колишніми учасниками ОУН і УПА, ув’язненими у радянських колоніях. Особливо значний вплив на погляди та світогляд О. Заливахи справила зустріч із довголітнім українським політв’язнем Михайлом Сорокою. У своїх пізніших спогадах художник із великим пієтетом називав М. Сороку “лицарем української ідеї”³¹. Досить близькими були відносини художника із дисидентами Іваном Гелем та Святославом Караванським; разом вони налагодили канали передачі виготовлених у колонії заяв, статей і матеріалів на волю³².

Незважаючи на заборону малювати, О. Заливаха у колонії виготовив екслібриси з елементами української національної символіки для багатьох товаришів по нещастю (див. рис. 1). Неодноразово популяризував серед інших заарештованих імена і твори І. Дзюби, І. Світличного, Ліни Костенко. У березні 1967 р. брав активну участь у відзначенні в’язнями-українцями 11-ї колонії Дня Тараса Шевченка. Зокрема, він виконав портрет Кобзаря та відкрив урочисте дійство промовою. Згодом виконаний О. Заливахою портрет Т. Шевченка, а також його екслібриси через посередництво

Рис. 1. Опанас Заливаха. Екслібрис для українського політв’язня Дмитра Іващенко. Мордовія, 1966–1967 рр.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 950 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; оперативний супровід 5 з’їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; розслідування злочинів скоєних окупаційною владою на території України у роки Другої світової війни; роботу пунктів “ПК” тощо (а/с “Блок”). Арк. 313; Там само. Ф. 16. Оп. 5а. Спр. 951 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи органів держбезпеки за 1966 рік; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; оперативний супровід 5 з’їзду СПУ; протестні акції представників творчої інтелігенції; викриття друкарень “самвидаву”; оперативне спостереження за діяльністю adeptів сектантських організацій та груп; рух кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя (події в КНР) роботу пунктів “ПК” тощо (а/с “Блок”). Арк. 266.

²⁹ Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”). Львів : Меморіал, 1991. С. 75–83.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5а. Спр. 951. Арк. 264.

³¹ Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич : Відродження, 2001. С. 73–74.

³² Інтерв’ю з Гелем Іваном Андрійовичем, 1937 р. н., записане у м. Київ 25.06.2003. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1348418185> (дата звернення 12.01.2020).

Б. Гориня було нелегальним шляхом вивезено з колонії (див. рис. 2). Також у табірних умовах художник зумів виконати портрети Б. Гориня та латвійського політв'язня поета Кнутса Скуенікса³³.

Протягом 1966–1968 рр. ув'язнені в Дубравній ВТК українці завдяки тісним взаємозв'язкам і дружнім відносинам таємно від табірної адміністрації виготовили більше 20 заяв і скарг і клопотань на адресу партійних і радянських органів влади. Їх авторами були, зокрема, В. Мороз, М. Масютко, М. Горинь, І. Гель, Михайло Осадчий, С. Караванський, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба та ін. Значну частину цих документів нелегальним шляхом було передано за межі колонії, поширені самвидавним шляхом на території України, а також відправлені за кордон. Станом на лютий 1968 р. серед усіх документів, які транслювалися через радіопередачі з-поза “залізної завіси” на територію СРСР, більше 75% були виготовлені саме в Дубравній ВТК³⁴. П'ятого квітня 1967 р. свою заяву на адресу Голови Верховного Суду УРСР написав і О. Заливаха. Невдовзі В. Чорновіл включив заяву художника до своєї самвидавної збірки “Лихо з розуму (портрети 20-ти злочинців)”³⁵.

У своїй заяві О. Заливаха, опираючись на Декларацію прав людини 1948 р. та Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), вказував на незаконність свого засудження. Арешти 1965 р. він порівнював із репресіями проти української нації 1930–50-х рр., вказував на фабрикування своєї справи працівниками КДБ та закритість судового процесу як ознаки порушення принципів правосуддя. Художник відкрито виступав проти засилля в СРСР російського “великодержавного шовінізму”, утисків української мови та культури. Особливу увагу привертав до складного становища мільйонів українців у Радянському Союзі поза межами УРСР, “... які не мають там українських шкіл, серед них не проводиться ніякого українського культурно-освітнього життя”³⁶. Виступав проти засилля співробітників КДБ, яких називав “кримінальними державними злочинцями”. Вимагав перегляду своєї справи із дотримання принципів законності та порушення судових справ проти “шовіністів”. На основі тексту заяви О. Заливахи можна зробити певні висновки про основи його політичних поглядів. Художник визнавав радянську владу в Україні легітимною, намагався зав'язати із нею діалог на ґрунті необхідності дотримання діючої Конституції та підписаної СРСР Декларації прав людини. Закликав до трансформації національної політики в УРСР щодо розширення національних прав українців³⁷. Погляди та діяльність політв'язня цілком вписується у націоналізаційну парадигму українського національного руху (етап шістдесятницького правозахисту).

Під кінець періоду ув'язнення, у 1970 р. О. Заливаха зблизився із засудженими членами підпільної організації Український національний фронт (УНФ) Ярославом Лесівим та Григорієм Прокоповичем. Вони разом намагалися протистояти заходам “виховного характеру” зі сторони

Рис. 2. Опанас Заливаха. Портрет Тараса Шевченка. Мордовія, березень 1967 р.

³³ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2013. С. 240, 248.

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 961 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції (“Собор”); ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя (“Празька весна”); роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організації тощо (а/с “Блок”). Арк. 56–57.

³⁵ Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)... С. 303–307.

³⁶ Там само. С. 304.

³⁷ Там само. С. 306.

КДБ у мордовських колоніях. У травні 1970 р. за клопотанням КДБ при Раді Міністрів УРСР було достроково звільнено 6 українських політв'язнів, які відкрито відмовилися від свого "націоналістичного минулого". Задля збереження стійкості решти ув'язнених українців О. Заливаха, Я. Лесів та Г. Прокопович поширювали інформацію про те, що звільнено тільки тих засуджених, які співпрацювали з КДБ³⁸. Цього ж року художник, знаходячись у колонії, написав відкритого листа поету Дмитру Павличку, в якому засудив компрадорську позицію "офіційної" української інтелігенції щодо радянського режиму. Лист було переправлено київському дисиденту Є. Сверстюку, який, проте, із етичних міркувань вирішив його не оприлюднювати та спалив³⁹.

Зрештою, наприкінці серпня 1970 р. після закінчення терміну ув'язнення О. Заливаха було звільнено. Учасники київського дисидентського середовища А. Горська, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба, Зіновія Франко, Вадим Смогитель організували йому урочисту зустріч, яка відбулася у київському ресторані "Полтава"⁴⁰. Під час розмов із друзями художник підтвердив непохитність власних переконань. Після повернення до Івано-Франківська через відсутність власного житла був змушений за сприяння В. Чорновола поселитися у помешканні Любові Возняк-Лемик на вул. Кошового, 10 (нині вул. О. Заливахи). Трохи згодом О. Заливаха одружився із дочкою господині будинку Дариною⁴¹. Перші роки після ув'язнення перебував під адміністративним наглядом КДБ.

Досить швидко О. Заливаха налагодив контакти із дружиною івано-франківського історика В. Мороза Раїсою Мороз, раніше репресованою учасницею українського національного руху Оксаною Попович, священником із с. Космач Косівського р-ну Василем Романюком. Також художник відновив зв'язки із львівськими та київськими дисидентами. Розпочався третій етап його дисидентської діяльності. Восени 1970 р. О. Заливаха долучився до кампанії на захист вдруге заарештованого КДБ В. Мороза. 17–18 листопада 1970 р., під час судового процесу над В. Морозом, він був одним із небагатьох жителів Івано-Франківська, які взяли участь у демонстрації на підтримку історика під стінами місцевого суду⁴². Його підписи можна побачити на нашвидкуруч написаних учасниками імпровізованого мітингу заявах на адресу голови Івано-Франківського обласного суду із протестами проти закритого характеру процесу над В. Морозом та проханнями допустити родичів, друзів і знайомих до зали суду⁴³. Через кілька днів, 28 листопада художник звернувся із клопотанням до голови Верховного Суду УРСР, в якому

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 982 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; діяльність українських емігрантських організацій (СУБ); роботу пунктів "ПК"; нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами; профілактичні заходи із в'язнями "Дубравлагу" тощо (а/с "Блок"). Арк. 145.

³⁹ Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 4. Кн. 2 : Листи / уряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2005. С. 476–478.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1005 :Справа із оригіналами доповідних записок, повідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 27 березня 1972 р. – 30 квітня 1972 р. Арк. 36.

⁴¹ Інтерв'ю із Заливахою Опанасом Івановичем, 1925 р. н., записане у м. Київ 20.09.1999. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121197713> (дата звернення: 12.01.2020).

⁴² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 986 : Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів "ПК"; діяльність українських емігрантських організацій (ПАБНА); нагляд за церковними організаціями та сектантськими групами. Арк. 124.

⁴³ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській обл. Спр. 10956–П : Кримінальна справа № 75 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича в скоєнні злочину передбаченого статтею 62 частина II КК УРСР в 5 томах. Т. 5. Арк. 418–420 зв.

просив скасувати надзвичайно жорсткий вирок Івано-Франківського облсуду для історика (9 років позбавлення волі і 5 років заслання)⁴⁴. Проте старання художника та інших учасників дисидентського руху щодо оборони В. Мороза не увінчалися успіхом: Верховний Суд не знайшов підстав для пом'якшення вироку. У грудні 1970 р. О. Заливаха, не зважаючи на адміністративний нагляд зі сторони КДБ, здійснив поїздку до Києва на похорон вбитої за загадкових обставин художниці, учасниці дисидентського руху А. Горської⁴⁵.

Середовище шістдесятницького правозахисту в рамках українського національного руху на початку 1970-х рр. значно активізувалося, у діяльності його учасників простежувався перехід до організаційних методів боротьби. Найбільш яскравим втіленням цих тенденцій було створення з ініціативи журналіста В. Чорновола в 1970 р. нелегального самвидавного часопису “Український вісник”, вихід якого був свідченням певного організаційного оформлення українського руху. Реакція радянського режиму не забарилася. Вже 16 липня 1971 р. у доповідній записці на адресу першого секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) Петра Шелеста очільник республіканського КДБ Віталій Федорчук інформував про заведення справи групової розробки під назвою “Блок” “на 24 націоналістів, які найбільш активно проявляють себе”⁴⁶. З-поміж осіб, що підлягали розробці по цій справі 14 проживали на території Києва та Київської обл., 7 – Львова та Львівської обл., 1 – Одеси та 1 – Тернополя. Єдиним жителем Івано-Франківська у цьому списку був О. Заливаха. У короткій характеристиці художника вказувалося на те, що він “... після повернення із ув'язнення в серпні 1970 року залишився на колишніх позиціях, зберігає і поширює ворожі документи, бере участь у зборищах по-націоналістичному настроєних осіб”⁴⁷.

У січні 1972 р. розпочалася спецоперація КДБ, у рамках якої було заарештовано ключових об'єктів справи “Блок” – І. Світличного, Є. Сверстюка, Василя Стуса, В. Чорновола, М. Осадчого, І. Геля, Зіновія Антонюка, Миколу Плахотнюка та ін. Це був значний удар по українському національному русі, який призвів до деморалізації учасників середовища шістдесятницького правозахисту, що залишилися на волі. Того ж місяця О. Заливаха отримав листа від свого знайомого, жителя РРФСР Івана Дикого, який закликав художника організувати кампанію протестів проти арештів української інтелігенції⁴⁸. Проте арешти справили настільки значний вплив на О. Заливаху, що той вирішив відмовитися від будь-яких акцій, попросив відпустку на роботі та на деякий час замкнувся в собі⁴⁹. Після “генерального погрому” 1972 р. художник не відмовився від своїх поглядів, продовжував підтримувати контакти із львівськими дисидентами М. і Б. Горинями, Атенною Пашко, Зоряном Попадюком, проте відійшов від активних дій в руслі українського національного руху.

Отже, художник О. Заливаха з початку 1960-х до першої половини 1970-х був активним учасником середовища шістдесятницького правозахисту в рамках націоналізаційної парадигми українського національного руху. У першій половині 1960-х рр. основними формами його дисидентської діяльності були поширення самвидаву і тамвидаву, критика політики радянської влади у національному питанні, виготовлення української національної символіки. Проживаючи у Івано-Франківську, художник зумів налагодити контакти із київськими та львівськими дисидентами. Арешт та судова розправа над О. Заливахою у ході “першої хвилі” репресій 1965–1966 рр. не змогли зупинити його дисидентської діяльності та не змінили опозиційних щодо офіційної політики радянського режиму переконань. У мордовським колоніях художник

⁴⁴ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській обл. Спр. 10956–П : Кримінальна справа № 75 по обвинуваченню Мороза Валентина Яковича в скоєнні злочину передбаченого статтею 62 частина II КК УРСР в 5 томах. Т. 5. Арк. 362.

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 986. Арк. 274.

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5. Спр. 994 : Із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 6 серпня 1971 р. – 2 вересня 1971 р. Арк. 104–115.

⁴⁷ Там само. Арк. 124–125.

⁴⁸ Там само. Оп. 3. Спр. 1004 : Справа із оригіналами доповідних записок, спецповідомлень та інформацій (повернені із ЦК КПУ), 14 березня 1972 р. – 14 березня 1974 р. Арк. 85.

⁴⁹ Там само. Арк. 95.

брав участь в українських культурних заходах, займався створенням екслібрисів із національною символікою, налагоджував канали передачі документів і матеріалів із колонії на волю, написав заяву протесту на адресу Голови Верховного Суду УРСР. Він виступав проти утисків української мови та культури, засилля КДБ, репресій проти інакодумців. Знайомство та тісні взаємини із В. Морозом, М. Сорокою, І. Гелем, С. Караванським, Я. Лесівим значно зміцнили та укріпили погляди О. Заливахи щодо необхідності подальшої боротьби за відродження української національної свідомості та культури. Після виходу на волю найбільш помітною дисидентською акцією художника була його участь у кампанії захисту засудженого історика В. Мороза. В подальшому О. Заливаха, незважаючи на те, що був взятий КДБ у розробку як об'єкт справи "Блок", під тиском режиму практично повністю припинив активність у руслі руху спротиву радянському режиму.

DISSIDENT ACTIVITY OF OPANAS ZALYVAKHA (1960-1970s)

Bohdan PASKA

State Higher Educational Institution

"Vasyl' Stefanyk Precarpathian National University",

Department of History of Ukraine and methods of teaching history,

Institute of History, Ethnology and Archeology of the Carpathians,

Taras Shevchenko st., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine

e-mail: paskabogdan@i.ua

Summary

The subject of the article is the main milestones, directions and stages of artist Opanas Ivanovych Zalyvakha's participation in the Ukrainian national movement of 1960–1970s. The source base of the research is based on the documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) in Kyiv, samizdat materials, memoirs of O. Zalyvakha and his contemporaries. The methodological basis of the study is J. Seko's concept of the coexistence of two paradigms in the Ukrainian resistance movement of the 1950s and 1980s – national liberation (underground organizations) and nationalization (legal activity of the intelligentsia among the Sixties). The author concludes that the artist O. Zalyvakha from the early 1960s to the first half of the 1970s was an active participant in the environment of the Sixties human rights within the nationalization paradigm of the Ukrainian national movement. In the first half of the 1960's, the main forms of his dissident activity were the spread of samizdat, criticism of the Soviet government's policy in the national question, the production of Ukrainian national symbols. Living in Ivano-Frankivsk, the artist managed to establish contacts with Kyiv and Lviv dissidents. The arrest and trial of O. Zalyvakha could not stop his dissident activities and did not change his opposition views on the official policy of the Soviet regime. In the Mordovian colonies he took part in Ukrainian cultural events, created ex-libris with national symbols, set up channels for the transfer of documents and materials from the colony to freedom, wrote a statement of protest to the Chairman of the Supreme Court of the USSR. Acquaintance and close relations with V. Moroz, M. Soroka, I. Gel, S. Karavansky, J. Lesiv significantly strengthened O. Zalyvakha's views on the need for further struggle for the revival of Ukrainian national consciousness and culture. After his release, the most notable dissident action of the artist was his participation in the campaign to protect the convicted historian V. Moroz. Later, O. Zalyvakha, despite the fact that the KGB was taken into account as an object of the "Bloc" case, under the pressure of the regime almost completely stopped its activity in the direction of the resistance movement against the Soviet regime.

Keywords: *Opanas Zalyvakha, Ukrainian dissident movement, Sixties human rights, samizdat, Soviet regime, Mordovian colonies.*

REFERENCES

- Bondaruk, L. (2001). *Mykhailo Soroka [Mykhailo Soroka]*. Drohobych: Vidrozhennia (in Ukrainian).
- Chornovil, V. (1991). *Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty "zlochynsiv" [Woe from Wit (Portraits of twenty "Criminals")]*. Lviv: Memorial (in Ukrainian).
- Chornovil, V. (2005). *Tvory: in 10 vol. T. 4. Kn. 2. Lysty [Writings: In 10 vols. Vol. 4. Pt. 2. Letters] / M. Kotsiubynska, V. Chornovil (Comps.)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

- Danyliuk, Yu., & Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia) [Opposition in Ukraine (second half of the 50s–80s of the XXth century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj (in Ukrainian).
- Hel, I. (June 25, 2003). Personal communication (in Ukrainian).
- Hel, I. (2013). *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia [Challenge to the System: the Ukrainian Liberation Movement of the second half of the XXth century]*. I. V. Yezerska (Ed.). Lviv: Chasopys (in Ukrainian).
- Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv [Dissenting Voices: the Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of 1960–80s years]*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Paska, B. (2018). *Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva [Valentyn Moroz: the Flag of Ukrainian Dissent]*. Ivano-Frankivsk: Foliant (in Ukrainian).
- Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini. Seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National Liberation Movement in Ukraine. Mid-1950s – early 1990s]*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy (in Ukrainian).
- Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysyidentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [An Essay on the History of the Dissident Movement in Ukraine (1956–1987)]*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Zalyvakha, Opanas. (1999, September, 20). Personal communication (in Ukrainian).
- Zinkevych, O. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk [Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic Reference Book]*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 28 червня 2020 р.